

AMIJAN MARCELIN I NJEGOVI RELIGIJSKI NAZORI

Amijan Marcelin (*Ammianus Marcellinus*) jedan je od najznačajnijih historičara pozne antike. Napisao je čak 31 knjigu svoje povijesti, opisujući razdoblje od dolska na vlast cara Nerve godine 96, pa sve do smrti cara Valensa, u bici kod Adrijanopola, godine 378. Prvih je trinaest knjiga izgubljeno, a u njima je, vjerojatno, dan kratak prikaz zbivanja (u maniri autora onog doba) do godine 353. – sedamnaeste godine vladavine Konstancija II. Tako preostalih 18 knjiga opisuju razdoblje od 25 godina, dakle, od 353-378.

Amijan Marcelin rođen je oko 330. godine u sirijskoj Antiohiji, u dobroj grčkoj obitelji (za sebe samoga kaže da je „ingenuus” – XIX, 18,6). Zasiurno najneobičniji podatak poznat iz njegove biografije jest činjenica da, iako mu je grčki materinji jezik, nikad ništa na njemu nije napisao i objavio. Svoja je djela stvarao isključivo na latinskom. Sve što se o njegovu životu zna, ispričao je on sam. Školovao se najvjerojatnije u rodnom gradu, koji je u ono vrijeme bio jedan od vodećih gradova Carstva – „orientis apex pulcher” (XXII, 9,14), i uživao je u njegovu bogatstvu i stalnom napretku. Međutim, nije bio baš oduševljen svojim građanima, mješavinom Grka, Židova, Sirijaca i raznih drugih naroda, koji su bili jedinstveni samo u želji za dostizanjem što većeg luksuza i lagodnijeg života. Grčki je i dalje bio vodeći jezik, a u samom je gradu svaki čovjek željan znanja mogao dobiti svestranu naobrazbu. Iz Antiohije su, uostalom, bili rodnom i Libanije i Ivan Zlatousti (Krisostom).

Amijan je živio i stvarao svoju povijest u doba careva Konstancija II, Julijana, Jovijana, Valentijana i Valensa, u drugoj polovici 4. stoljeća, kada je, usprkos nekoliko izuzetnih pobjeda nad barbarima koji su nadirali preko Dunava i Rajne, budućnost Rimske Imperije bila vrlo neizvjesna. Bitka kod Adrijanopola 378. i katastrofalan poraz rimske vojske označio je kraj tog doba, i sada su barbari gotovo nesmetano ulazili na teritorij Carstva.

Međutim, provale barbara samo su jedna u nizu nepogoda koje su zadesile rimsku državu Marcelinova doba. Slijedila je ekonomska kriza, nestašica radne snage, smanjivanje broja stanovništva, nestajanje robovskog rada i njegova zamjena kolonatskim sustavom, zatim polagana, ali stalna barbarizacija Carstva i rađanje atmosfere opće nesigurnosti sa svim svojim negativnim popratnim posljedicama.

Da bi nekako poboljšali situaciju i, štaviše, spasili Carstvo od propasti, carevi su, iznad svega Dioklecijan i Konstantin Veliki, provodili mnogobrojne reforme koje su iz temelja izmijenile funkcioniranje administracije i ekonomije Carstva. To je neminovno moralo imati utjecaja i na promjenu ostalih društvenih struktura, pa tako cijela država polako dobiva potpuno drugačiji karakter.

Nakon tih reformi Carstvo je dobilo, umjesto jednog jedinog vladara, dva augusta i dva cezara. Svaki od tih augusta postajao je sve više posvećena osoba u specijal-

nom odnosu prema bogu, u tipično istočnjačkom smislu, a prije je bio tek vrh birokracije. Administrativna je podjela iz korijena izmijenjena: provincije su sada dvostruko manje, a iznad njih postoje veće jedinice – dijeceze i prefekture. Stanovništvo je vezivano za zemlju i za posao, i nije se smjelo seliti bez posebne dozvole vlasti. U sastavu funkcioniranja vojske također se provode duboke promjene, jer se i ona mora prilagoditi novonastaloj situaciji. Tako je četvrto stoljeće naše ere možda najprevratnije doba u dosadašnjoj evropskoj povijesti: stanovništvo Carstva pretrpjelo je demografske, kulturne, pa čak i biološke promjene. Društvo je izgubilo osobitosti svojstvene antičkom svijetu i dobilo neke koje su još i danas prisutne.

Iako Amijan Marcelin nije doslovce opisivao ove procese (uostalom, njega i nisu mogli interesirati problemi koji zanimaju suvremenog historičara), njegov je tekst i u tom pogledu vrlo koristan, jer se takve informacije mogu iz njega posredno izvući.

Čitav životni put Amijana Marcelina imao je veliku važnost i prilikom stvaranja njegova djela, jer je velik dio podataka potrebnih za pisanje prikupio zahvaljujući činjenici da je bio očevidac ili suvremenik događaja.

U mladosti je Amijan Marcelin bio jedan od „protectores domestici” (puni naslov – „protector lateris divini Augusti nostri”), dakle, birane careve straže, što je još jedan dokaz njegova visokog podrijetla. Po carevu naređenju godine 353. dodijeljen je kao oficir vojskovođi Ursicinu, te mu se pridružio u Nisibisu u Mezopotamiji. Pratio je svog nadređenog u Antiohiju, gdje je Ursicin optužen da je spremao zavjeru. Amijan je u to doba bio jako privržen Ursicinu, o čijem je položaju i sam ovisio. Svojim je opisom ovjekovječio Ursicina, o kojem se iz drugih izvora gotovo ništa ne zna.

Slijedeće je godine Amijan dopratio Ursicina u carsku palaču, u Mediolan. Konstancije je i dalje sumnjičio svog generala, te mu je zbog toga povjerio težak zadatak – gušenje pobune Silvana, samozvanog cara u Kölnu. Iako je Ursicin uspješno obavio misiju, car ga je nepravedno i potpuno neosnovano (barem prema Amijanovim riječima) optužio da je opljačkao neku galsku riznicu. Amijan je ostao u Galiji sve do 357. godine, a zatim je opet zajedno s Ursicinom ovaj put na istočnom bojištu u bitkama protiv Perzijanaca oko Nisibisa, Amide, Samostate i Melitene. Amijan u tim borbama sudjeluje kao vođa jednog od odreda i konačno se, nakon pada Amide u perzijske ruke, on i Ursicin susreću u Antiohiji.

Nakon smjenjivanja Ursicina 360. malo se što određeno zna o vojničkoj karijeri Amijana Marcelina. Bio je u perzijskoj kampanji cara Julijana 363, pa sada, kada više nema Ursicina, Amijanov heroj postaje sam car. Naime, svaki je antički historičar morao imati neku ličnost koja je dovoljno snažna da bude nosilac radnje, te da se oko nje vrte svi događaji, bilo da je ona karakteristična po svojim pozitivnim osobinama, bilo po negativnim.

Ne zna se kakva je bila Amijanova funkcija u Julijanovoj vojni, ali se caru pridružio

tek kada je pristigla flota na Eufratu, budući da od tada priča u prvom licu. Nakon smrti Julijana i povratka vojske u Antiohiju, te Jovijanova dolaska na prijestolje, Amijan je, čini se, ostao neko vrijeme u rodnom gradu. Očito je, naime, bio svjedok suđenjima za urotu 371. godine. U to je doba putovao i u Egipat (XVII, 4,6), te je boravio i u Grčkoj nakon velikog potresa 6. srpnja 366. U Antiohiji je zasigurno pripremao pisanje svoje *Povijesti*, a vjerojatno je tijekom vojničke karijere pravio bilješke koje su mu pomogle u kasnijem radu. Ipak, on je prvenstveno bio učenjak i pisac, a ne vojnik – i to je ono što odlikuje njegov tekst. Uostalom, ratovao je relativno kratko vrijeme, tek nekih petnaestak godina – naravno, u usporedbi s ondašnjim plaćenicima, koji su u vojsci provodili i dvostruko više vremena.

Nakon događaja 378. Amijan je krenuo u Rim. Putovao je (iako je morem bilo brže, sigurnije i uobičajenije) preko Trakije – očekivao je borbe te im je želio biti što bliže, kako bi ih kasnije što bolje mogao opisati. U „Vječni grad“ stigao je svakako prije 383, te je bio svjedok velikih izгона stranaca iz grada zbog toga što je prijestolnici prijetila glad (XIV,6,19). Njegov nepovoljan opis tih događaja daje naslutiti da je i sam pisac bio, ako ne prognan, a onda barem u opasnosti da mu se to dogodi.

Od tada nema nikakvih, čak ni posrednih vijesti o životu Amijana Marcelina. Ne zna se čak ni kada je umro. Očito je živ još 391, jer spominje konzule te godine. Po nekim indikacijama u tekstu bio je živ i dvije godine poslije, 393, ali da li je živio i kasnije i koliko, ne može se utvrditi.

66

Prevratno vrijeme u kojem je živio Amijan Marcelin na prvi je pogled najkarakterističnije po vjerskim previranjima. Naime, piščev je život upravo nekako omeđio razdoblje u kojem sve religije egzistiraju koliko-toliko ravnopravno – to je doba od Konstantinova edikta, kojim je legalizirano kršćanstvo, pa sve do Teodozijeve proglašenja, kada kršćanstvo postaje jedina službena vjera u Carstvu. Bilo je doba izuzetne vjerske agitacije. Ali, i unutar samog kršćanstva postoji duboka polarizacija, razmimoilaženje oko pitanja Svetog Trojstva – dok pristalice pravovjerne dogme podržavaju takvo učenje, arijanci (nazvani po svom vođi, biskupu Ariju) to najoštrije odbacuju. Vladajuća se dogma – pravovjerstvo ili arijanstvo – više puta mijenjala tijekom tih osamdesetak godina, već prema opredjeljenju cara koji je trenutno bio na prijestolju.

Istraživači su, čitajući Marcelinovo djelo, došli, po vlastitu mišljenju, do neprijepornog zaključka da on nije bio kršćanin. Naime, on vrlo često govori o kršćanima, o njihovim običajima, o kršćanskim velikodostojnicima, vrlo neutralnim i distanciranim stilom. Takvih primjera ima veoma mnogo (XIV,9,7; XV,5,31; XXVI,3,3; XXVII,10,2). Međutim, da li je to dovoljno da se donese zaključak o poganstvu Amijanovu? On se, s druge strane, nigdje izričito ne izjašnjava u korist neke druge vjere, a osuđuje zatvaranje govorničkih škola (XXII,10,7; XXV,4,20), slavi jednostavan život provincijskih biskupa (XXVII,3,15), i, uopće, pokazuje veliku dozu vjerske tolerancije (XXX,9,5).

Zbivanja često pripisuje višoj sili (*numen*) i toj imenici pridodaje pridjeve kao „divinum“, „sempiternum“, „caeleste“, „superum“, „magnum“. Ponekad o toj sili govori kao o bogu, ali, prema mišljenju znanstvenika, u stilu Horacija i drugih poganskih pisaca. Vjeruje u astrologiju, snove i druge praznovjericе, baš kao i tipičan čovjek svoga vremena. Smatrao je da su Fortuna i fatum sile koje kontroliraju svijet, ali da ih čovjek može prevladati ili barem utjecati na njih svojom hrabrošću i domišljatošću.

Ovakav je religijski portret, ukratko ispričan, potakao istraživače da zakluče kako je njegova vjera bila „široki monoteizam s tendencijom ka fatalizmu“, ili, nasuprot tome, kako je Amijan „determinist koji čeka što će se dogoditi“.

Međutim, ne uklapaju li se takvi pogledi, kakvi su ovdje definirani, u cjelinu kršćanskog načina mišljenja? Pogotovo se to može pretpostaviti za 4. stoljeće, u doba kada kršćanstvo tek dobiva, zaslugom prvih velikih kršćanskih teologa, svoju filozofsku podlogu. Istovremeno, to je doba kada se u kršćanstvo inkorporira neobično mnogo poganskih elemenata i kada gotovo svaki monoteistički koncept, ima, ako ništa drugo, barem šansu djelomične integracije, te darivanja kršćanstvu nekih svojih specifičnih obilježja.

Zbog toga smatram da se ne bi smjela *a priori* odbacivati mogućnost Marcelinove pripadnosti kršćanstvu. To više što postoji sličan primjer – bizantski historičar Prokopije iz Cezareje koji živi otprilike 200 godina nakon Marcelina također je vrlo rezerviran kada su u pitanju religijski problemi. Njegov pogled na svijet, kao i Marcelinov, pokazuje mnoge poganske utjecaje. Međutim, istraživači su u najnovije vrijeme zaključili kako je on ipak kršćanin, koji je napisao, usprkos svom opredjeljenju: „To su oni od kršćana koji su najpažljiviji u održavanju običaja, te se nazivaju redovnicima. Ti su ljudi slavili neki godišnji vjerski praznik ...“ (Prokopije, I,7,22). A Amijan Marcelin izražava se skoro identično: „Maras nomine quidam inductus est (ut appellans Christiani) diaconus ...“ (XIV,9,7) ili – „Et quoniam casu Christiani ritus invenit celebrari sollempnitate ...“ (XXVII,3,3). Po dobu godine u kojem se radnja zbiva može se zaključiti, iako to ni Prokopije ni Amijan Marcelin ne kažu, da je Prokopijev „godišnji vjerski praznik“ bio najvjerojatnije Božić, a onaj o kojem govori Amijan Marcelin – Uskrs!

67

Međutim, Prokopijevo je vrijeme, a još više Marcelinovo, bilo doba koegzistencije više vjera. Pisac je želio zainteresirati što širu publiku, dakle, čitaoce raznih vjerskih opredjeljenja i zato je ostajao, opisujući takve događaje, potpuno neutralan. Zato mi se čini da je suviše smjelo potpuno odbaciti mogućnost pripadanja Amijana Marcelina kršćanskoj vjeri samo na temelju nekoliko suzdržanih zapažanja i zaključaka u njegovu tekstu, isto kao što se takva tvrdnja ne može niti dokazati, povodeći se samo za nekoliko citata koji idu u prilog toj tezi.

Naposlijetku, smatram da se ponekad griješi kada se određeni društveni problem ili stanje, ovaj puta su to religijska previranja u 4. stoljeću (svakako jedno od ključnih

pitanja tog doba), prebaci iz makrokozmosa u mikrokozmos, to jest, kada iz društvenog problema to postane problem istaknutog pojedinca. Tako se misli da je Amijan Marcelin bio isto toliko opsjednut pitanjima vjere kao i njegovi suvremenici. Očito je, međutim, da religija i religijski problemi nemaju neku važniju ulogu u njegovim radovima.

Inače, pišući svoju historiju, Amijan Marcelin je pred sebe postavio obiman i nimalo lak zadatak da nastavi Tacitovu historiju, te je možda svoje djelo nazvao *Res gestae a fine Cornelii Taciti*, ali naslov koji je do nas stigao vrlo je jednostavan — *Res gestae*. Ako bi djelo Amijana Marcelina trebalo staviti u povijesni okvir, onda bi on pripadao školi „Profanhistoriker-a“ čiji je, zapravo, i rodonačelnik. U istoj su maniri pisali još neki autori, najistaknutiji je svakako Prokopije iz Cezareje, a posljednji je (po kronološkom slijedu) na taj način stvarao Teofilakt Simokata krajem 6. stoljeća. U Marcelinovo doba, a kasnije još i više, počinju prevladavati žanrovi koji potpuno odudaraju od njegova koncepta pisanja povijesti. Vrlo je moderna bila „Povijest crkve“, dakle, povijest kršćanstva od nastanka do autorove suvremenosti, te „Povijest svijeta“, nastala iz potrebe da se u historiju unesu događaji iz svete povijesti: židovska povijest po *Starom zavjetu* i dotadašnja povijest kršćanstva ubacivale bi se u kronologiju antike — u povijest tadašnjih careva, kraljeva, konzula i ratova. Historičarski koncept Amijana Marcelina bio je, očigledno, mnogo drugačiji, jer kao izvor svojih spoznaja i svoj uzor nije uzimao *Bibliju* ili druge vjerske knjige, već najveća imena, prvenstveno rimske, a onda i grčke historiografije. Većina se pisaca priklanjala tim novim trendovima, i Amijan Marcelin je svojom metodom u dobu u kojem je živio bio gotovo izuzetak.

Nema sumnje da je Amijan shvatio svoj posao izuzetno ozbiljno, te da se pažljivo pripremao čitajući latinsku literaturu i radeći bilješke. Posvetio je, naravno, posebnu pažnju Tacitu i njegovim radovima, imitirajući ga što je više mogao. Da bi usavršio svoj latinski, čitao je Cicerona i Cezara. Upoznao je i radove Salustija i Livija, te pjesme velikih rimskih pjesnika — Vergilija, Ovidija i Horacija. Osim ovih, proučio je i mnoge druge, manje slavne latinske književnike.

Za svoje se pisanje neposredno koristio *Analima* Virija Nikomaha Falvijana i radom anonimnog grčkog pisca koji je slijedio tukididovsku kronologiju ljeta i zima — u ovom pogledu Amijan predstavlja mješavinu analističke i tukididovske metode.

Naravno, uz veliku naobrazbu i uz obimno korištenje pisanim izvorima velik dio Amijanovih djela baziran je na osobnim promatranjima i iskustvima, i to je ono što njegovu djelu daje privlačnost i zanimljivost. Amijan nije želio pisati u maniri Svetonija i njegovih nastavljača — dakle, u formi biografije — i s prezirom govori o onima koji, „detestantes ut venena doctrinas“, čitaju samo Juvenala i Marija Maksima. Ipak, Amijan se nije mogao osloboditi utjecaja svetonijevske škole, i u njegovu radu postoji kratka biografija svakog cara i cezara, ali on nema, osim ovoga, nikakvih drugih elemenata biografske metode.

Amijan je težio da govori potpunu istinu, nije ništa zataškavao ili namjerno progledavao nekome kroz prste. Usprkos tome, uočio je opasnost od slobodnog davanja ocjena o nedavnim ili suvremenim događajima i o osobama koje u njima sudjeluju. Nije nigdje, doduše, izjavio da piše „sine ira et studio“, kako je to prvi napisao njegov veliki uzor Publije Kornelije Tacit, ali se nije libio da pohvali ili pokudi, nije oklijevao da kritizira ako je to bilo potrebno i više puta nalazi greške i u ponašanju svog heroja Julijana. Uglavnom, može se reći da je u svom historičarskom radu uspio očuvati ideal istinoljubivosti. Ako su mu geografski i povijesni ekskurzi manje uspješni, to zahvaljuje prvenstveno nedostatku pouzdanih izvora, a zatim i stalno naglašenoj želji da imitira slavne prethodnike.

Amijan je pisao za rimskog čitaoca i posebno za vodeći čitalački krug „Vječnog grada“. Zbog toga je ponajviše, smatraju historičari, a ne zbog želje za striktnim nastavljanjem Tacitovih djela, on i pisao na latinskom, a ne na materinjem, grčkom jeziku. Njegovi su čitaoci bili, naravno, „utriusque linguae periti“, ali im je bilo mnogo draže čitanje latinskog teksta u kojem pojedine rečenice ili čak dijelovi podsjećaju na velikane rimske književnosti.

Amijan je posebnu pozornost obratio njegovanju svog stila. Čak postoji i teorija da je prvu verziju svoje povijesti pisao na svakodnevnom latinskom, a onda je tekst, kako ga je želio spremiti za objavljivanje, dugo dotjerivao, stalno ga uspoređujući s bilješkama o stilu koje je prikupio čitajući svoje prethodnike. Latinski je bio službeni jezik vojske i Amijan ga je govorio, čitao i pisao na njemu, ali ga nikada nije uspio potpuno usvojiti. Kada piše, on ne griješi u pravom smislu te riječi, ali je zato njegov latinski težak i vrlo specifičan — neobičnosti su ponekad u čudnom porijeklu riječi u rečenici, u slikovitom i poetskom izražavanju. Ima i drugih značajki — upotreba komparativa umjesto pozitiva, zamjena vremena — umjesto futura present, umjesto pluskvamperfekta imperfekt i općenito zanemarivanje slaganja vremena. Prirodno, tu dolaze do izražaja i karakteristike njegova materinjeg jezika, najčešće je to uobičajena upotreba participijskih konstrukcija. Na kraju, težnja za vanjskim efektima prouzročena je djelomično općim ukusom vremena, a djelomično željom da se tekst što bolje pripremi za javne recitacije.

Usprkos primjedbama koje su znanstvenici stavili na račun Amijanovog stila, on je i dalje izuzetno lijep i kvalitetan. Da nije tako, ne bi doživio toliki uspjeh prilikom javnih recitacija. Simpatije svojih sugrađana pisac nije mogao zadobiti samo zahvaljujući zanimljivosti ispričanog, već prvenstveno zbog stila kojim je to izrečeno.

Tako je taj Grk iz Antiohije, odgojen na plodovima helenističke kulture, koji istovremeno nije ni riječ napisao na materinjem jeziku, svojim bogatim izvještajem mnogo pridonio našem poznavanju vlastita vremena, vremena kojemu zbog njegova prijelaznog karaktera vjerojatno nema ravna u povijeti.

LITERATURA

1. G. B. A. Fletcher, Notes on Ammianus Marcellinus, *Classical Quarterly*, XXIV (1930), 193-210.
2. J. P. Pighius (G. P. Pighi), *Studia Ammiana*, Milano, 1935.
3. W. Klein, Studien zu Ammianus Marcellinus, *Klio*, Beiheft 13, 1914.
4. W. Ensslin, Zur Geschichtsschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus, *Klio*, Beiheft 16, 1923.
5. E. A. Thompson, *The Historical Work of Ammianus*, Cambridge 1947.
6. Averil and Alan Cameron, Christianity and Tradition in the Historiography of the Late Empire, *Classical Quarterly* 14, 1964, 316-28.
7. M. Di Maio, The Antiochene Connection. Zonaras, Ammianus Marcellinus and John of Antioch on the Reigns of the Emperor Constantinus II and Julian, *Byzantion*, Tome L, 1980, Fascicule 1, 158-186.
8. Isti, Infaustis ductoribus praevis: The Antiochene Connection, Part II, *Byzantion*, LI, 1981, Fascicule 2, 502-510.
9. KORIŠTENI IZDANJE: Ammianus Marcellinus, izdao i preveo W. Seyfarth, 2 Band, Berlin, 1968.

PRIJEVOD

LUCIJE ANEJ SENEKA: „PRETVORBA BOŽANSKOGA KLAUDIJA U TIKVU“

Ako je suditi po takvim upadljivim unutartekstovnim argumentima kao što su neumjerena pohvala mladom Neronu (c. 4) i nemilosrdan obračun s Klaudijem, koji počinje naslovom i ne završava do posljednjeg retka, „Pretvorba božanskoga Klaudija u tikvu“ morala je nastati neposredno poslije Klaudijeve smrti u listopadu 54. n. e.: veće odmicanje vremena sigurno bi umanjilo i hvalilački žar i osvetničku zagriženost autora. Povijesne okolnosti nužne za razumijevanje nefikcionalne pozadine teksta dostupne su u Tacitovoj i Svetonijevoj interpretaciji, kao i vremenski distanciranim prikazu Diona Kasija (Ann. 11-12; Claudius; Dio 60).

Iako je riječ o jednom od najkraćih tekstova rimske „lijepo književnosti“, njegov iscrpan opis zauzeo bi podosta mjesta, jer se za takav posao legitimno nude različita, ponekad i teško uskladiva polazišta. Tekst bi mogao biti zanimljiv kao ilustracija izazovne generičke baštine, o kojoj doista ne znamo previše: menipske satire. Pozornost bi s pravom mogao izazvati i pripovjedački pristup – ne samo zbog mješavine poezije i proze i mjestimično preklapanja njihovih narativnih zadataka (usp. npr. glosiranje poezije prozom u 2,7-8) nego, prije svega, zbog neobične koncepcije pripovjedača, koji nevjerojatnom lakoćom mijenja stilske razine od administrativno-pravne do patetično lirske, koji se predstavlja čas kao sveznalica, čas kao kazivač djelomično ograničen izvještajima svjedoka, čas kao historiografski pedant koji okoliša na nimalo delikatnim mjestima (usp. npr. ironične ograde u cc. 1 i 5 te slabo motiviran „znanstvenički“ oprez u 9,8-9). Tekst je, također, mnoštvom parodiranih i neparodiranih citata, travestija, aluzija na neke odsječke književne tradicije, svojevrstan književnokritički thesaurus, iz kojega se, vjerujem, mogu izvlačiti zaključci zanimljivi ne samo kao monografski prilog interpretiranju Senekina opusa nego i kao signal kako je u njegovoj književnoj generaciji bilo vrednovano književno nasljeđe.

Majstorstvo bi opisivača Senekina teksta bilo u tome da pokuša integrirati sve te pristupe – i još poneki koji je ovdje zbog prostora nemoguće obrazlagati. No kako je to cilj koji valja ostaviti za drugo mjesto, čitanje koje u ovoj prilici treba zagovarati – dakako da je to samo lectio prima inter pares – jest ono koje slijedi redovnu klasifikaciju Senekina teksta u standardnim književnim povijestima, koje ga svrstavaju u komičnu invektivu. Komično, a potom i satirično i groteskno – koliko god preo-